

Alei bifurcate

EDITURA PARALELA 45

Redactare: Elena Popescu
Tehnoredactare & DTP copertă: Mihail Vlad
Pregătire de tipar: Marius Badea

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OLTEANU, ANTOANETA

Alei bifurcate : poetica postmodernismului rus / Antoaneta Olteanu. -

Pitești : Paralela 45, 2019

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-973-47-2914-2

821.135.1.09

Ilustrația copertei: Aristarh Lentulov, *Nebozvon*, 1919

Copyright © Editura Paralela 45, 2019

Prezenta lucrare folosește denumiri ce constituie mărci înregistrate, iar conținutul este protejat de legislația privind dreptul de proprietate intelectuală.

www.edituraparelela45.ro

Antoaneta Olteanu

Alei bifurcate

Poetica postmodernismului rus

Editura Paralela 45

CUPRINS

Cuvînt-înainte	7
Repere teoretice	10
1. Ce este postmodernismul? Tatonări, tatonări. Teoriile occidentale	10
2. Sfirșitul a venit?	19
3. Postmodernism à la russe	21
4. Începuturile	30
5. Soț-art, conceptualism	37
6. Apogeul	42
Poetica postmodernismului: renunțarea la canon	48
1. Moartea autorului	48
2. Moartea canonului	57
3. Înstrăinarea personajului	64
4. Simularea ca înlocuire a realității	67
4.1. Realitatea virtuală	75
5. Jocul total al semnificațiilor. Lumea ca text, lumea ca joc	80
6. Fragmentarea și haosul	84
7. Absurd și violență	86
7.1. Violență absurdă	88
7.2. Violența sistemului	99
8. Intertextualitatea	103
9. Jocul cu timpul	113
9.1. Călători prin timp	113
9.2. Aleile bifurcate	119
9.3. Istoriile alternative	121
9.4. În lumi paralele	124
9.5. Timp și iluzionare	127

10. Și totuși, sovokul.....	132
10.1. „Norma“ sovietică	135
10.2. Coadă	140
10.3. Cucerirea cosmosului	142
10.4. Satira politică. Domnia umorului negru	146
11. Subiectivitate auctorială vs autenticitate	149
Teme și motive specifice ale postmodernismului rus.....	152
1. Trenul.....	152
1.1. Trenul subteran – metroul.....	162
1.2. Al doilea metrou, teoriile conspirației	164
2. De la comunism la capitalism.....	166
3. Neo-totalitarismul.....	169
4. Cartea otrăvită.....	184
4.1. Tirul îndreptat împotriva literaturii ruse clasice	184
4.2. Cartea periculoasă.....	195
4.3. Pușkin al nostru	199
5. Căci băutura veselie este.....	207
5.1. Consumul de substanțe halucinogene.....	216
6. „Școală pentru proști“	220
7. Singur printre ai tăi, singur printre străini.....	223
7.1. Viața în emigrație.....	224
7.2. Singur printre ai tăi.....	229
Bibliografie.....	241
Indice de nume	250

CUVÎNT-ÎNAINTE

E greu să vorbești în categorii valorice despre fenomenul literar contemporan. Ca în multe ale domeniului, se recomandă uneori să treacă o perioadă de timp considerabil pentru a vedea care dintre manifestările literare au viață lungă, care dintre scrierile unor autori la modă vor mai rămâne în circuitul literar și în continuare, peste timp. Însă ritmul alert în care se desfășoară viața literară, în Rusia sau în altă parte, face imposibilă așteptarea unei perioade de sedimentare recomandată. Vorbim deja de câteva decenii de experimente literare și de folosire a unor stiluri literare foarte variate, numele unor scriitori care se impun, extrem de populari, trec vizibil de la categoria de literatură de masă, cum au fost încadrate inițial, la cea de literatură serioasă, autentică; se observă deja perioade clare de creație în activitatea acestor scriitori-lideri și deja de comparații, de „imitatori“, de școli care se formează, de stiluri care se preiau, de motive călătoare ș.a.m.d.

După căderea Uniunii Sovietice viața literară din Rusia a cunoscut un reviriment extraordinar: gura de aer care fusese luată încă din perioada perestroikăi a dus la eliberarea totală a scriitorilor și, de aici, la o „liberalizare“ totală a pieței de carte. Se putea scrie despre orice, în orice stil, cu orice tip de limbaj, la modul ultra serios, extrem de ironic, nostalgic, realist, avangardist-provocator... După cenzura ideologică la care fusese supusă cultura rusă în perioada regimului sovietic, a guvernării literaturii oficioase de stil realist socialist, lipsa de încorsetare a făcut posibilă năvălirea, pe piața de carte, a unui număr impresionant de scriituri.

„Literatura cea mai nouă“, cum începuse să fie numită de critici în aceste prime momente, „cealaltă literatură“ – prin comparație cu ceea ce fusese înainte, impunea niște comentarii serioase. Critica de întâmpinare, extrem de vivace, încerca să facă o selecție din marea masă de scrieri publicate la numeroasele edituri apărute precum ciupercile după ploaie. Recenziile erau diferite, după cum diferite erau și scriiturile de care vorbim. Un lucru era clar: o polarizare serioasă se observa la nivel literar, simplificând masiv, evident – pe de o parte scriitorii, dar și criticii care promovau literatura „clasică“, grea, serioasă, cu adevărat rusească, în care aveam judecăți de valoare, comentarii moralizatoare,

analize ale unor fenomene și comportamente contemporane și, evident, indirect, căile de urmat ce erau recomandate cititorilor și, implicit, rușilor în general; de partea cealaltă se apela, în stil (post)modernist, la o proză de factură mai nouă care sugera o ruptură categorică nu numai cu realismul socialist care tocmai fusese abolit, dar și cu literatura rusă clasică, căreia i se imputau multe.

În această conjunctură numeroși critici au început să numească acest tip nou de literatură postmodernistă, fiind comparată adesea cu fenomenul literar corespunzător din Occident, e adevărat, apus de-acum (dar oare pentru Rusia, de-a lungul timpului, nu a fost caracteristică această sincronizare întârziată la marile epoci culturale europene? Așa că, din acest punct de vedere, nu ar exista prea multe obiecții la ideea de „preluare“), dar căreia i se descoperea, din ce în ce mai mult, că ar avea rădăcini autohtone, din perioade de timp aproximativ aceleași cu cele ale operelor postmoderniste din literatura universală. Argumente pro și contra au început să apară din ce în ce mai des, fie ca referire la fenomenul general al literaturii ruse, fie atunci când era vorba de etichetarea unui scriitor sau a unei creații a acestuia.

Polemicile au apărut – și continuă să existe – și în privința duratei de viață a acestui nou curent literar. Dacă îl acceptă ca existând și în literatura rusă, mulți critici, chiar și scriitori, iau poziție în legătură cu perioada în care el poate fi folosit. După unii (și nu sînt numai critici sau filosofi din Rusia), el încă mai durează, cel puțin cît timp în locul lui nu s-a anunțat nici o altă direcție literară coerentă; alții afirmă susținut că s-a încheiat și, dacă în țările slave perioada lui de activitate poate fi prelungită și după anii 80, oricum se insistă că, pînă în zilele noastre, el nu ar mai avea cum să existe... În orice caz, putem accepta, în ultimă instanță, așa cum propun mulți filosofi, că e vorba de o convenție pe care putem s-o acceptăm pentru a defini mai bine realitățile. Oricum, nici o definiție a postmodernismului nu poate fi unanim acceptabilă. În același timp, termenii folosiți nici ei nu pot fi aplicați de fiecare dată la fel de perfect la domeniul literar, mai ales că fuseseră elaborați pentru alte domenii ale culturii.

În lucrarea de față am făcut o opțiune, evident. Am încercat să prezentăm principalele teorii și comentarii ale teoreticienilor din lume și din Rusia care susțin sau, dimpotrivă, contestă dreptul la existență al postmodernismului, în filosofie, artă, literatură, fără a le etala exhaustiv. Am încercat, de asemenea, să prezentăm cît mai complet nuanțele care se acordă prefixului *post-*, considerat așa de înșelător, pentru că nu e deloc clară, în opinia multor critici, perioada după care urmează literatura numită postmodernistă. Acceptînd ideea că mulți dintre scriitorii ruși s-au inspirat din teoria postmodernistă (și post-structuralistă) universală – dovadă recunoașterea, în operele lor, a unor procedee, tehnici specifice postmodernismului –, recunoaștem totuși, alături de alți critici, faptul că într-adevăr postmodernismul rus a avut și are o viață proprie, nefiind, de multe ori, tributar influențelor externe.

De asemenea, nu putem să nu recunoaștem că e greu de trasat granițe ferme între curente literare, pentru că imagini, procedee, tehnici se regăsesc și la unele, și la altele. Considerăm că putem vorbi de postmodernism ca un curent de sine stătător doar în condițiile unui cumul cantitativ de procedee, tehnici care, deși, luate separat, pot fi întâlnite și în alte curente literare, ele sînt subsumate acum unei nevoi estetice de altă natură, unei concepții ideatice de cu totul alt tip. Intertextualitate, colaj, ironie, nonșalanță mergînd pînă la obrăznicie, provocări de tot felul s-au întîlnit și pînă la postmodernism. Am da ca exemplu, pentru ilustrarea ideii de perspectivă, de viziune multiplă asupra realității, o comparație pe care o putem face între *Kaștanka* lui Cehov și *Zigmunt în cafenea* de Viktor Pelevin. Prezentarea lumii din perspectiva unui animal e un procedeu care a mai fost folosit de-a lungul timpului. Explozia sau „implozia“ autorului face însă ca, în literatura postmodernistă, să ofere o perspectivă total diferită asupra subiectului nescris, asupra modului în care se face narațiunea. Pendularea între planuri, între aparențe, jocul dus la extrem fac parte din natura postmodernistă.

Dar nu e vorba de un joc gratuit, un hohot cosmic sănătos. De cele mai multe ori, mai ales în spațiul rusesc, sînt ridiculizate comportamentele stereotipe, mentalitatea care nu dorește să se schimbe, elementele sovietice din viață și gîndirea oamenilor, fostul regim, în toate formele sale de existență, autoritatea categorică, oricare ar fi – inclusiv cea a tradiției literare, a clasicității ei. Toate vin ca niște bombardamente permanente îndreptate împotriva cititorului contemporan, exponent al societății de azi, pentru a se trezi, pentru a se elibera de chingile trecutului, pentru a se bucura de viață și mai ales de literatură în accepția sa de bază, de joc, ficțiune, fabulație în care nu trebuie găsite neapărat rădăcini în viața cotidiană sau în biografia autorului.

Schimbarea însă se face greu. Acum, după cîteva decenii de la căderea comunismului, am putea spune, referindu-ne la literatura rusă de azi, că a trecut printr-o serie de experiențe, de niveluri de evoluție clare, prin vîrstele copilăriei, adolescenței și maturității și că a ajuns în cele din urmă la un echilibru, la o maturitate care o face să fie considerată din nou o mare literatură, cu o voce proprie, inconfundabilă. Operele multor scriitori contemporani, extrem de traduși în toată lumea, inclusiv în țara noastră, sînt o dovadă clară în acest sens. Și la mulți dintre ei întîlnim convențiile postmoderniste, extrem de variate și adaptate conform stilului personal. Tocmai aceste elemente, pe baza unor texte importante ale literaturii ruse contemporane, am încercat să le analizăm în studiul de față.

REPERE TEORETICE

Se poate spune și că postmodernismul produce revrăjirea lumii (...). Emoțiilor li s-a redat demnitatea.

Zygmunt Bauman, *Etica postmodernă*

Din păcate, „postmodern“ este un termen *bonne à tout faire*. Am impresia că este aplicat astăzi oricărui lucru care se întâmplă să-i placă celui care-l folosește. Mai mult, pare să se contureze o tentativă de a-l face din ce în ce mai retroactiv: la început era aplicat unor scriitori sau artiști activi în ultimii douăzeci de ani, apoi, în mod gradat, a ajuns la începutul secolului, ca după aceea să coboare și mai mult în timp. Și această mișcare în sens invers continuă; în curând categoria postmodernului îl va include și pe Homer.

Umberto Eco

1. CE ESTE POSTMODERNISMUL?

TATONĂRI, TATONĂRI. TEORIILE OCCIDENTALE

Noțiunea de postmodernism, în literatură sau în cultură în general, este încă aflată în toiuul unor dezbateri ale teoreticienilor și criticilor literari care o contestă sau îi găsesc consistență și justificare. După cum vom vedea, aplicată punctual asupra unor fenomene concrete, deosebite radical de mainstreamul epocii respective, postmodernismul începe să se refere, din ce în ce mai mult, la un curent global ce subsumează o întreagă epocă, un mod de gândire. Dar, ca în opinia lui Umberto Eco, dată ca motto la începutul studiului de față, el este definit adesea destul de vag, ca etichetă bună la toate, cu un impact nu numai asupra prezentului sau viitorului, ci și trecutului! O poziție corectă o are Brian McHale, care subliniază caracterul convențional al termenului și varietatea deosebită a conținutului pe care acesta îl conține:

Mai degrabă, ca obiect, postmodernismul nu există exact la modul în care nu există „Renașterea” sau „Romantismul”. Nu există nici un postmodernism „în altă parte, în afară”, în lume, mai mult decât au fost Renașterea sau Romantismul „în altă parte, în lume”. Toate acestea sînt ficțiuni literar-istorice, artefacte discursive construite fie de cititori și scriitorii contemporani, fie retrospectiv, de către istoricii literari. Și, întrucît sînt mai mult construite discursive decît obiecte ale lumii reale, ele se pot construi în multe feluri, impunîndu-se necesitatea de a discrimina, să zicem, între diferitele construite despre romantism, așa cum a făcut cîndva A.O. Lovejoy. În mod similar, putem discerne între construitele postmodernismului, nici unul dintre ele mai puțin „adevărat” sau mai puțin ficțional decît celelalte, întrucît *toate* sînt, în cele din urmă, ficțiuni¹.

Tocmai ideea de convenție, de ficțiune absolută, trebuie avută mereu în vedere. Nici alte epoci culturale sau curente literare au au putut fi definite nicio dată extrem de precis, aici nu se pot trage granițe ferme între epoci. Admitem existența unei perioade clare, de apogeu, în care se manifestă pregnant trăsăturile specifice ale perioadei, dar, fără îndoială, aceasta este anticipată cu mult înainte și, de asemenea, stingerea ei nu este deloc una bruscă, astfel încît numeroase trăsături caracteristice ei pot fi întîlnite și după aceea. Revenind la postmodernism, după cum se explica plastic Fredric Jameson, el reflectă incapacitatea noastră de a-l surprinde, în lipsa unor mecanisme potrivite. Ideea de realitate care se lasă cu greu definită, care apare, polimorf, cu înfățișări diferite celor care o abordează, ne îndeamnă încă o dată să fim deschiși, să fim de acord cu ideea de convenție:

Postmodernism theory is one of those attempts: the effort to take the temperature of the age without instruments and in a situation in which we are not even sure there is so coherent a thing as an „age”, or „zeitgeist” or „system” or „current situation” any longer. Postmodernism theory is then dialectical at least insofar as it has the wit to seize on that very uncertainty as its fits clue and to hold to its Ariadne’s thread on its way through what may not turn out to be a labyrinth at all, but a gulag or perhaps a shopping mall².

Așa cum am spus, ideea de aproximație pe care ne-o dă conceptul de postmodernism provine tocmai din nepotrivirea totală a unor termeni importați din alte domenii ale culturii. Într-un studiu foarte important pentru spațiul românesc, Ioana M. Petrescu subliniază direcțiile culturale divergente care

¹ Brian McHale, *Ficțiunea postmodernistă*, Ed. Polirom, Iași, 2009, pp.20-21.

² Fredric Jameson, *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham, Duke University, 1991, p.x.